

Egy konferencia arcai

PÓK ATTILA

1994. április 5-től 7-ig nagyszabású nemzetközi tudományos konferenciát rendezett Budapesten egy Egyesült Államok-beli és három magyarországi tudományos műhely: The Rosenthal Institute for Holocaust Studies of the Graduate School and University Center of the City University of New York, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja és a Budapesti Európa Intézet *A Holocaust Magyarországon ötven év után* címmel. A konferencia tudománytörténetileg és politikailag is fontos esemény volt: először került sor több tucat kutatót mozgósító, számos új kutatási eredményt bemutató, elmélyült szakmai vitákat lehetővé tévő konferenciára a közép-kelet-európai holokauszt történetéről, előzményeiről és következményeiről a volt szovjet blokk területén.

Tudományos háttér

A magyarországi történészek nem hanyagolták el a témakör kutatását. 1957-től kezdve többek között Juhász Gyula, Karsai Elek, Nemeskürty István, Ránki György tett közzé alapvető forráskiadványokat és feldolgozásokat.¹ A holokausztról megjelent irodalmi értékű alkotások közül Kertész Imre Nobel díja előtt² Magyarországon Semprun *A nagy utazás* című, magyarul 1964-ben megjelent könyve volt a legismertebb.³ A magyarországi vonatkozásokkal foglalkozó művek közül a legnagyobb visszhangot az 1970-es évek második felében két, a szépirodalom és a tudományos esszé módszereit nagy hatással egyesítő munka kapta, mivel Kertész Imre 1975-

¹ Regina Fritz: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012. Einleitung, 9–42.

² Kamarás István: A Sorstalanság sorsa. *Irodalomtörténet*, 37. (87.) évf. (2006) 2. sz. 212–241.

³ 2006-ban Semprun a budapesti Könyvfesztivál vendégeként nyilatkozta a következőket: „Mindig Magyarországról kaptam a legizgalmasabb olvasói leveleket. Magyarországról jöttek a legigényesebb látogatók. Párizsban évente többször csengettek nálam. Ajtót nyitottam, a folyosón állt egy fiatalember vagy fiatalasszony. Tekintetükből olyan nyilvánvaló kétségbeesést olvastam ki, amelynek alapján rögtön azonosítottam őket, Budapestről jöttek. Az első, aki imígyen becsongetett hozzám, és aki a kérlelhetetlen és gyengéd tekintetű látogatók hosszú sorát gyarapította, Szabó István filmrendező volt. Filmre akarta vinni *A nagy utazást*” – idézte az író Szénási Sándor a *Könyvjelző* 2006-os számában, hozzáátéve Semprun szavait: „Párizsban senki voltam, Budapesten pedig valaki.”

ben először megjelent *Sorstalansága* akkor érdemi visszhang nélkül maradt. Több szó esett Ember Mária *Hajtúkanyar* című, 1974-ben publikált könyvéről, azoknak a debreceni zsidóknak a sorsáról, akiket 1944. június 27. és június 30. között Auschwitz helyett az ausztriai Strasshof nagyobb túlélési esélyt nyújtó táborába deportáltak. Akkoriban gyakran idézték a szerzőnek könyvét bevezető gondolatát: munkája nem a zsidó sors, hanem a magyar történelem elbeszélésére vállalkozott.⁴

A problémakört tágabb kontextusban és Ember Mária könyvénel is gyakrabban idézve tárgyalta Száraz György Ember Mária könyvének hatása alatt írott, az *Egy előítélet nyomában* (1976) című történelmi esszéje, amelyben Bibó István gondolataiból kiindulva írt a hazai antiszemitizmusról, a magyar zsidóság integrálásának lehetőségeiről és korlátairól. A meghatározó nagymonográfia azonban New Yorkban jelent meg 1981-ben, *The Politics of Genocide* címmel. Szerzője, Randolph L. Braham, az 1994-es konferencia ötletadója, fő szervezője közel három évtizedes munkával, bibliográfiák, forráskiadványok, kisebb tanulmányok publikálásával készítette elő az *opus magnumot*. Magyar fordítását 1988-ban publikálta a Gondolat Kiadó, de a magyar történész szakma természetesen már ezt megelőzően, gyorsan reagált. Különösen fontos volt Ránki György recenziója az *Élet és Irodalom* hasábjain, ami azután – már Ránki halála után – előszóként helyet kapott Braham művének első magyar nyelvű kiadásában is. Ránki szerint a „jeles szerző erősebb annak megválaszolásában, hogy mikor és hogyan történt, ami történt, mint annak elemzésében, hogy miért ment végbe a katasztrófa. Braham könyvéből hiányzik a magyar zsidóság különleges tragédiája. Nem ad megfelelő képet sem a népcsoportnak a tizenkilencedik század közepétől 1944-ig tartó fejlődéséről, sem arról az egyedülálló szerepről, melyet az ország modem fejlődésében betöltött.”⁵ A konferencia (majd a konferencia előadásaira épülő kötet) ezt kívánta pótolni a vonatkozó kutatási eredmények összegző, áttekintő bemutatásával.

Politikai háttér

A rendszerváltoztatás utáni második szabad választást röviddel a konferencia után tartották (május 8. és 29.), és az antiszemitizmus, a magyar

⁴ Ember Mária: *Hajtúkanyar*. Budapest: Szépirodalmi, 1974.

⁵ *Élet és Irodalom*, 1982. jún. 7.; Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. Budapest: Belvárosi, 1997. 2. bővített, átdolgozott kiadás. xli. https://mek.oszk.hu/11500/11506/pdf/11506_1.pdf (Utolsó letöltés: 2021. szept. 10.).

zsidóság vészorszak alatti sorsa nem egyszer merült fel a kampányidőszak vitái során. A '90-es évek első felének ezzel kapcsolatos általános intellektuális légkörét tükrözi a Karsai László által szerkesztett két kötet, a *Kirekesztők* és a *Befogadók*.⁶ A politikai légkört illusztrálja néhány esemény 1994 első hónapjaiból:

- Az *Élet és Irodalom* című hetilap 1994. január 7-i számában glossza jelent meg arról, hogy a Kerepesi temetőben egy ismeretlen összetételű csoport megemlékezést rendezett Istóczy Győző, az első magyar antiszemita párt megalapítója, parlamenti képviselő a sírjánál.

- Január 8. Bombariadó miatt nem tudták megtartani a szombati istentiszteleteket a Dohány utcai és az Újpesti zsinagógákban. A templomokat fasiszta jelképekkel és feliratokkal pingálták tele. 1994. január 12-én az Újpesti zsinagógában és szociális létesítményeinél szolidaritási látogatást tett Mészáros István, az országgyűlés Emberjogi, kisebbségi és vallásügyi bizottságának alelnöke, valamint Derce Tamás, Újpest polgármestere. A polgármesteri hivatal eltávolította a fasiszta feliratokat a zsidó épületekről, és rendőr őrzőket rendszeresítettek a környéken.

- Január 26. A Legfelsőbb Bíróság elvi döntést hozott arról, hogy a sárga csillag viselése jelentősen korlátozta a személyi szabadságot, ezért erre az esetre is jár nyugdíj-kiegészítés. Az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal korábban ilyen esetekben megtagadta a nyugdíj-kiegészítést, és megfellebbezte a döntést, amely most jogerőre emelkedett.

- Február 2. A Legfőbb Ügyészség közleményben foglalt állást a „Világnemzeti Néppuralmista Párt” tevékenysége ellen. A Legfelsőbb Ügyészség állásfoglalása szerint a párt céljai és tevékenysége ellentétben áll az alkotmánynak az állampolgárok jogaira és szabadságára vonatkozó egyes rendelkezéseivel, különösen az emberi méltóságról és a tanszabadságról szóló jogokkal. A Legfelsőbb Ügyészség állásfoglalása nyomán a Fővárosi Ügyészség a Fővárosi Bíróságnál kezdeményezte a párt felosztatását. A Szabó Albert vezette nyilas szellemiségű párt helyiségeiben antiszemita, fajelméletet népszerűsítő kiadványokat, propagandaanyagokat foglalt le a rendőrség. Szabó Albert, a párt elnöke és egy párttag ellen közösség elleni izgatás miatt már folyt eljárás.

- Február 28. Szabad György, az országgyűlés elnöke Izraelbe utazott. Többnapos programja során ellátogatott a Knesszetbe, ahol találkozott a Knesszet izraeli–magyar baráti tagozatának tagjaival. Fogadta őt Jichak

⁶ Karsai László: *Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992*. Budapest: Aura, 1992.; uő: *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993*. Budapest: Aura, 1993.

Rabin miniszterelnök és Ezer Weizman államelnök is. A magyarországi antiszemitizmusra vonatkozó kérdésekre Szabad azt válaszolta, hogy politikailag marginális helyzetbe került csoportok részéről nyilvánul meg ilyen.

- Március 2. Frankfurtban a Rotschild család megalapítója, Mayer Amschel Rotschild születésének 250. évfordulóját ünnepelték. A család és a frankfurti zsidó hitközség képviselőin kívül a megemlékezésen megjelent Helmut Kohl kancellár is.

- Március 3. Strasbourgban „Európa az intolerancia ellen” címmel rendeztek szemináriumot. A rendező Európa Tanács, az Amerikai Zsidó Bizottság és az Európai Tudományos és Kulturális Bizottság képviselői között volt Soros György és Elie Wiesel Nobel-békedíjas író.

- Március 7. A Mazsihisz tiltakozott a „Panoráma” című külpolitikai tévéműsor 1994. március 4-én sugárzott adásában elhangzottak miatt. Sugár András műsorvezető az 1994. február 25-én Hebronban, Baruch Goldstein által elkövetett, 40 palesztin halálát okozó „frenetikus mézárást” Auschwitzhoz hasonlította. A Mazsihisz közölte, hogy a holokauszt 50. évfordulójára emlékező magyarországi zsidóság különösen sérelmesnek érzi a zsidóellenes érzelmek tudatos erősítésére irányuló manipulációkat a média részéről. Kérte a televíziót felügyelő kormányt, hogy Sugár András és a „Panoráma” szerkesztősége kövesse meg a zsidóságot és az egész emberiséget. Sugár 1994. március 9-én a lapokban közölte: nem kér bocsánatot. Auschwitz, Katyn, a bácskai vérengzés és Hebron között szerte csak nagyságrendi különbség van.

- Március 14. A „Demokratikus Charta” nagygyűlése után a Zugló felé tartó földalattin részeg debreceni skinheadek megkéselték Horgas Péter Andrást zsidó származása miatt. A tetteseket a MIÉP másnapi nagygyűlésén szemtanúk segítségével elfogták. A késelést elkövető Nagy Dezső korábban erőszakos bűncselekményekért már többször volt büntetve. A Mazsihisz vezetői a kórházban felkeresték Horgas Pétert. Az elkövető Nagy testvérpár fiatalabb tagját szabadlábba helyezték, az idősebb ellen pedig tovább folyt a vizsgálat. A szurkálást a testvérpár nem tagadta.

- Március 30. A Luther King Egyesület sajtótájékoztatón jelentette be, hogy az ORFK-val együttműködési szerződést kötöttek a skinhead támadások megelőzésére. 1993-ban 13 esetben, 1994-ben áprilisig öt esetben támadtak meg színesbőrűeket, cigányokat, zsidókat.⁷

⁷ A kronológia forrása: Volenszky Paula (szerk.): *Kortárs zsidó eseménytár 1989–2014* (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár). <https://www.milev.hu/uploads/1/1/0/6/11063810/1994.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. szept. 10.).

A konferencia megnyitása

A konferencia előkészítése során figyelembe kellett venni mind a tudományos, mind a politikai szempontokat. A rendezők arra törekedtek, hogy a rendezvény méltósággal, politikai elfogultságoktól, aktuális politikai üzenetektől mentesen állítson élő emléket a magyar történelem egyik legnagyobb tragédiájának. Az volt a cél, hogy a lehető legkiegyensúlyozottabb legyen a résztvevők összetétele. Különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak a szervezők a nyitólésnek, ahová meghívták a kormány és az ellenzék képviselőit, az egyházak vezetőit, diplomátákat és természetesen a témakör számos kutatóját.

Egy politikailag feszült légkörben azonban minden erőfeszítés ellenére könnyen pattanhat ki olyan szikra, amely tűzhez vezethet. Ez történt 1994. április 5-e délelőttjén az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának díszes aulájában. A rendező intézmények vezetőinek köszöntői után ugyanis szót kért a meghívottként jelen lévő külügyminiszter, Jeszenszky Géza. Nem tervezett felszólalását – mint jelezte – elsősorban az előtte elhangzott hivatalos köszöntések inspirálták, különösen pedig Schweitzer József főrabbi szavai, aki hangot adott annak a reményének, hogy a tanácskozás az igazság megismerését és a lelkek megbékélésének igényét fogja szolgálni. Más az a veszteség, ami azokat érte, akik nem élték túl, és más az a veszteség, ami a magyarságot érte a háborúban – fogalmazott Jeszenszky. Úgy vélte, 1944 tragédiáját összefüggésbe kell hozni az első világháborút lezáró békékkel. A külügyminiszter szerint nem szabad megfeledkezni arról, hogy Magyarország 1944-ig menedéket adott a zsidóknak, a német megszállást követően pedig nemcsak a deportálások kezdődtek meg, de a nem zsidó magyar lakosság is atrocitásoknak volt kitéve. Leszögezte: akinek nem fájnak az 1944-es események, annak nincs helye a magyar nemzetben. Ugyanakkor a gyászolókat arra kérte, hogy a 600 ezer zsidó áldozat mellett ne feledkezzenek meg a második világháború csaknem félmillió nem zsidó magyar halottjáról sem.

Jeszenszky Géza a zsidótörvényekkel kapcsolatban azt mondta: egyesek abban reménykedtek, hogy ezek a törvények korlátozzák a szörnyűségeket. És ezt sem egyszerűen a hitleri háborúhoz történő csatlakozás okozta, hanem (végső soron) Trianon és az afölötti fájdalom. Szólni kell arról, emelte ki, hogy miközben '44 tragédiát hozott a magyar zsidóságnak, tragédiát hozott annak az egész országnak, amely hadszíntérre vált. Végül tragédiát hozott olyan értelemben is, hogy egy új szörnyű diktatúrát tett lehetővé. Ezt a két rendszert tehát igenis indokolt együtt elítélni.

Ezek az embertelen eszmék, ezek az ordas eszmék, ezek összefüggnek egymással. A szélsőségek nagyon könnyen átcsapnak egyikből a másikba.

Gondolatmenetét azonban Jeszenszky nem tudta befejezni, mert a résztvevők egy része dübörgéssel és tapssal fejezte ki nemtetszését. A külügyminiszter ekkor elhagyta a pulpitust. S történt mindez egy bő hónappal a parlamenti választások előtt, a felsorolt események által formált közhangulatban. Több napig a médiafigyelem középpontjában volt ez az esemény. Az történt, amitől a szervezők leginkább tartottak: elsősorban olyanok nyilvánítottak véleményt a történész külügyminisztert kritizálva vagy védelmükbe véve, akik a témakörrel kutatóként soha nem foglalkoztak. Háttérbe szorult az emlékezés méltósága, aratott a politikailag motivált harcos retorika.

Megszóltak azonban határozottan, de árnyaltan fogalmazó tekintélyes szakértők is. Így például Jehuda Don, a magyar zsidóság modern kori történetének egyik legtekintélyesebb kutatója, az izraeli–magyar társaság elnöke, és kijelentette: „Mi azóta is várjuk azt, hogy amit Lech Walesa megtett, azt a magyar kormánynak is meg kell tennie. Mivel nem kértek bocsánatot, ez azt is jelenti, hogy szerintük nem követtek el bűnöket a zsidóság ellen. A mondás ugyanis az, hogy mindezt a németek, az osztrákok vagy éppen a csetnikek követték el a zsidók ellen. Ez pedig nem igaz. Engem magyar csendőrök vezettek végig, mint ahogyan az anyámat is magyar csendőrök és katonák vezették végig a Budapest és Bécs közötti halálmeneten, amely végül is az elpusztításunkkal végződött. S ezért meg is lehet érteni azt, hogy a kárpótlást is úgy szavazták meg, ahogy az kinéz. Mert ha bocsánatot kértek volna a zsidóktól, akkor valamivel tartoznának is nekik, így aztán nem tartoznak nekik többel, mint amennyivel tartoznak, mondjuk, a kommunizmus áldozatainak. Úgy tűnik, a túlélő zsidóság Európában a magyaroktól kéri számon a legtöbbet. Joggal, okkal-e? Mi csak a tényt rögzítjük: a halál osztályozását! S egy másikat: ha hihetünk a zsidó világszövetség adatainak, a háború óta Magyarországról emigrált a legkevesebb zsidó. Feltehetően azért, mert a számukra legkonszolidáltabb viszonyokat, a legnagyobb létbiztonságot, a legkevesebb atrocitást, a legkisebb mértékű antiszemitizmust itt találták, találják meg: hála istennek! Itt kell legkevésbé félniük attól, hogy az emberiség történetének egyik leggyalázatosabb emberirtása megismétlődhet. Ebből arra is következtethetünk, hogy a magyarság folyamatosan bocsánatot kér: miközben nem felejt, nem is felejtheti a világháború nem zsidó származású magyar áldozatait!”

Sári Reuveni jeruzsálemi egyetemi tanár nagyon megbántva érezte magát akkor, amikor Jeszenszky Géza a magyarokról és a zsidókról beszélt. Ugyanakkor lehetségesnek tartotta, hogy a magyar politikus csak rosszul fogalmazott akkor, amikor különválasztotta a magyarokat és a zsidókat. Rudolf Vrba, az Auschwitz pokláról hírt adó Auschwitzi jegyzőkönyvek egyik szerzője, kanadai egyetemi professzor megértőbb volt Jeszenszky napirenden kívüli megszólalásával kapcsolatban. Szerinte nem vitatható, hogy mind a náciizmus, mind a kommunizmus szörnyű, sokmillió tragédiák okozója. És ezt a két rendszert igenis indokolt együtt elítélni. Ez megint nem a számokkal való dobálózást vagy mérlegelést jelenti, hogy ki hány embert ölt meg, érvelt Vrba, de ezek az embertelen eszmék összefüggnek egymással, a szélsőségek nagyon könnyen átcsapnak egyikből a másikba.⁸

A konferencia

15 szekcióban 48 előadás hangzott el, a legtöbb ülést élénk vita követte. A konferencia anyagaiból három év múlva jelent meg kötet.⁹ Karsai László erről írt, elismerést és kritikát némi keserű iróniával, egy-egy cseppnyi vitriollal ötvöző recenziója a legjobban áttekinthető összegzés a konferencia tartalmi kérdéseiről.¹⁰

Nagy vitát keltett Gosztanyi Péter, a Svájcban élt neves történész előadása a „Mentőakciók és ellenállás” című szekcióban. Itt sem tudta megvédeni más fórumokon is gyakran képviselt álláspontját, amely szerint 1941. július 2. előtt Horthy nem tudott a zsidókérdés „végső megoldásáról”, de ahogyan az Auschwitzi jegyzőkönyvek eljutottak hozzá, mindent megtett a még életben lévő zsidók, leginkább a budapesti zsidók megmentése érdekében. Leállította a deportálásokat, és – ahogyan azt Nicolas M. Nagy-Talavera ez alkalommal is elmondta – ehhez Koszorus ezredes esztergomi páncélosait hívta segítségül, akik meghiúsították a Horthy elleni tervezett csendőrpuccsot.

Ezt a nézetet, mint sok más alkalommal a konferencia előtt, alatt és után Karsai László vitatta leginkább, arra utalva, hogy semmilyen forrás

⁸ Az interjúkat a birtokomban lévő, a konferencia idején készült MTI-anyagok alapján idézem.

⁹ Randolph L. Braham – Attila Pók (eds.): *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. New York: Columbia University Press, 1997.

¹⁰ Karsai László: Ők és mi. Holokauszt Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 1998. márc. 6. 8–9. További, igen alapos ismertetés: Deák István: *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. Eds. Randolph L. Braham, Attila Pók. *BUKSZ*, 10. évf. (1998) 1. sz. 85–89.

nem bizonyítja, hogy Baky csendőreivel puccsra készült.¹¹ A vita igazi tétje az, hogy elfogadható-e Horthy állítása, amely szerint ezzel az akcióval ő akadályozta meg a budapesti zsidók deportálását. A konferencia óta eltelt több mint negyed század alatt Karsai többször összegezte ezt az elutasító álláspontját.¹²

Máig húzódnak a magyar zsidóság emberveszteségének nagyságáról folyó viták, ezen a konferencián az egyik ezzel kapcsolatos legvitatottabb kérdés a vidéki túlélők száma volt. A konferencián részt vett a már említett Rudolf Vrba, aki a legjelentősebb haláltábor viszonyairól a világot tájékoztató Auschwitz-i jegyzőkönyv egyik szerzője volt.¹³ Itt is kifogásolta, hogy a jegyzőkönyv információi alapján a Zsidó Tanácsok nem adtak megfelelő tájékoztatást hitsorsosaiknak arról, mi várhat rájuk. Számonkérő attitűdje érthető volt, mivel szinte elképzelhetetlen módon szökött meg Alfréd Wetzlerrel együtt, azt remélve, hogy a tábor gyilkos tevékenységének dokumentálásával gyors cselekvésre készíthetik mindazokat, akik megítélésük szerint valamilyen módon segíthettek volna a szenvedőkön.

Ki mit, milyen részletességgel és mikor tudott a megsemmisítő táborok szörnyűségeiről, mindez végtelen viták témája volt a konferencia előtt, alatt és után is. Karsai László megfogalmazásában: az információ még nem tudás. A viták és informális beszélgetések során elhangzott, majd a konferenciakötetben publikált érvek egyik oldalán azt kívánják bizonyítani, hogy a döntéshozó magyar politikai elitnek, beleértve Horthy Miklóst is, már 1942–43-ban kellett rendelkeznie megbízható információkkal, és cselekednie kellett volna. Ugyanakkor a zsidó közösség vezetői, az egész halálos veszélyben lévő zsidó társadalom pedig nem hibáztatható, hangzik a másik érvelés, mivel legtöbbjük nem tudta, nem akarta elhinni a józan ésszel valóban elképzelhetetlennek tartott, ipari méretű gyilkos-

¹¹ Török Bálint: Legenda vagy tény? Mi az igazság a Koszorús-akcióról? *Magyar Szemle*, IX. évf. (2000) 5–6. 102–119.; Peter Pastor: A New Historical Myth from Hungary: The Legend of Colonel Ferenc Koszorús as the Wartime Savior of the Jews of Budapest. Review Article of Jeszenszky, Géza, ed. July 1944: Deportation of the Jews of Budapest. *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, Vol. 12 (2019) <https://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/355> (Utolsó letöltés: 2021. szept. 10.).

¹² Legutóbb: Karsai László: A magyar holokauszt egyes vitatott kérdései. In: MTA (szerk.): *A Horthy-korszak vitatott kérdései* Budapest: Kossuth, 2020. 135–155., kül. 21.

¹³ Újabb, rövid áttekintés: Frey Dóra: Az Auschwitz jegyzőkönyv. Egy még mindig kevésbé ismert történeti dokumentum. *Eszmélet*, 23. évf. (2011). 92. sz. 123–136.

ságsorozatról szóló híreket. Az információ mind a politikai hatalom birto-
kosai, mind az áldozatok szintjén nehezen vált tudássá.

A tágabb politikai, eszme- és társadalomtörténeti kontextus egyik szin-
tén sokat vitatott kulcskérdése volt a konferencián az antiszemiták társa-
dalmi háttere. Az egyik érvrendszer szerint a magyar úri középosztály
körében volt népszerű ez a gondolkodásmód, amely alábecsüli a munká-
sok és parasztok közötti szélsőjobboldali befolyást. Berend T. Ivánnak a
konferencián kifejtett álláspontja szerint a változást kívánó tömegek egy-
aránt csatlakozhatnak bal- vagy jobboldali, konzervatív bolsevik vagy fa-
siszta típusú forradalmi mozgalmakhoz.

Nem kevés szó esett arról, hogy mennyire hatotta át a magyar politikai
és nem politikai elitet az antiszemitizmus, mennyire volt fogadóképes a
magyar társadalom az irodalmi és publicisztikai szélsőséges antiszemita
retorikára. A probléma kulcskérdése Karsai László szerint az, hogy ko-
rántsem azonos az általános „zsidózás” és a rablás, feljelentés, deportálás,
gyilkolás. „A kollektív vádaskodás és a totális szerezcsenmosdatás között
nem könnyű a középutat megtalálni. Ami az egyik oldalon túl kevésnek,
az a másik oldalon túl soknak tűnhet.”¹⁴ A gondolatot Ozsváth Zsuzsa
előadásának címével tovább fűzve: Gyilkolhatnak a szavak?

A konferencia és a kötet szinte minden tanulmányban, előadásban,
hozzászólásban kimondva-kimondatlanul jelenlévő és általában a téma-
kör szakmán belüli és azon kívüli elbeszéléseinek és eszmecseréinek köz-
ponti problémája: elkerülhető lett volna-e a holokauszt, és ha igen, ho-
gyan? Deák István említett recenziójában a rá annyira jellemző árnyalt-
sággal erről a következőket írja: „Hajdu Tibor szerint például a zsidók túl-
élésének szemszögéből szinte mindegy volt, hogy a magyar kormány erő-
sebb ellenállást tanúsít, vagy még szorosabban együttműködik a nációkkal.
Való igaz, ha összegezzük a kollaborálás, illetve az ellenállás mellett szóló
érveket, így azt, hogy a kollaborálás elodázta Magyarország német meg-
szállását, az ellenállás viszont erősíthette volna a magyarok körében a zsi-
dók iránti szolidaritás érzését, el kell ismernünk: mindenki számára elfo-
gadható ítéletet alkotni szinte lehetetlen.”¹⁵

A konferenciáról és a kötetéről írt beszámolójában Karsai a legnagyobb
hiányosságnak azt tartotta, hogy a kiterjedt vonatkozó kutatások elle-

¹⁴ Karsai: *Ők és mi*, 9.

¹⁵ Deák: *The Holocaust in Hungary*, 87.

nére¹⁶ alig esett szó a zsidók helyéről a magyar gazdasági és társadalmi életben, de elismeréssel adózott a szellemi, irodalmi életben betöltött szerepüket elemző előadásokról, illetve tanulmányokról.

A konferencia mérlege

A nyitóülés okozta feszültségek ellenére szakmailag igényes, a magyarországi holokauszt története kutatásának eredményeit, hiányosságait, lehetőségeit minden korábbi hasonlítható eseménynél tágabban és mélyebben feltáró rendezvényre került sor a vészkorszak 50. évfordulóján. A politikai mérleg összetettebb. A konferencia ellátta az emlékeztetés funkcióját, ugyanakkor felszínre hozta a még begyógyulatlan sebeket, világossá tette, hogy a holokauszt nem távoli, lezárt történeti téma, hanem emlékezete a jelent intenzíven formáló tényező.

Ennek egyik példája volt az 1994. október 17-én Rómában, a Magyar Akadémia épületében a magyar holokauszt 50. évfordulója alkalmából rendezett kerekasztal-konferencia. A megemlékezésen zavar támadt, többen, közöttük a római főrabbi elhagyták a termet. Ennek oka többszörös félreértés volt. Az történt ugyanis, hogy a római zsidóság meghívott képviselői azt hitték, a rendezvényen a római zsidóság 1943. október 16-i deportálásáról fognak megemlékezni. A program részeként tartott előadást Gonda Imre, a Pápai Magyar Intézet rektora Apor Vilmos győri püspöknek a zsidók érdekében tett embermentő szolgálatáról. A látványos kivonulásba torkolló tiltakozás akkor kezdődött, amikor arról beszélt, hogy milyen módon próbálta oltalmazni a püspök a megkeresztelt zsidókat. Egyes hallgatók értelmezése szerint azt mondta, hogy a püspök csak a megkeresztelt zsidókat akarta menteni, és utalások történtek arra, hogy Magyarországon még mindig nagy az antiszemitizmus.

Az 1997-ben boldoggá avatott bátor vértanú püspök emléke is politikai konfrontáció témája lehetett; sok-sok, a budapestihez hasonló konferencia és más formájú eszmecsere oldhat fel a múlt tragédiáiban is gyökeredző konfliktusokat, vezethet kölcsönös empátiához, segíthet végigmenni a megbékélés hosszú és zökkenőkkel teli útján.

¹⁶ A kutatások ekkori állásáról lásd Lakner Judit recenzióját: Zsidók a magyar gazdasági életben 1760–1945. Jews in the Hungarian Economy 1760–1945 ed. Michael K. Silber. *Múlt és Jövő*, 4. évf. (1993) 1. sz. 111–115.